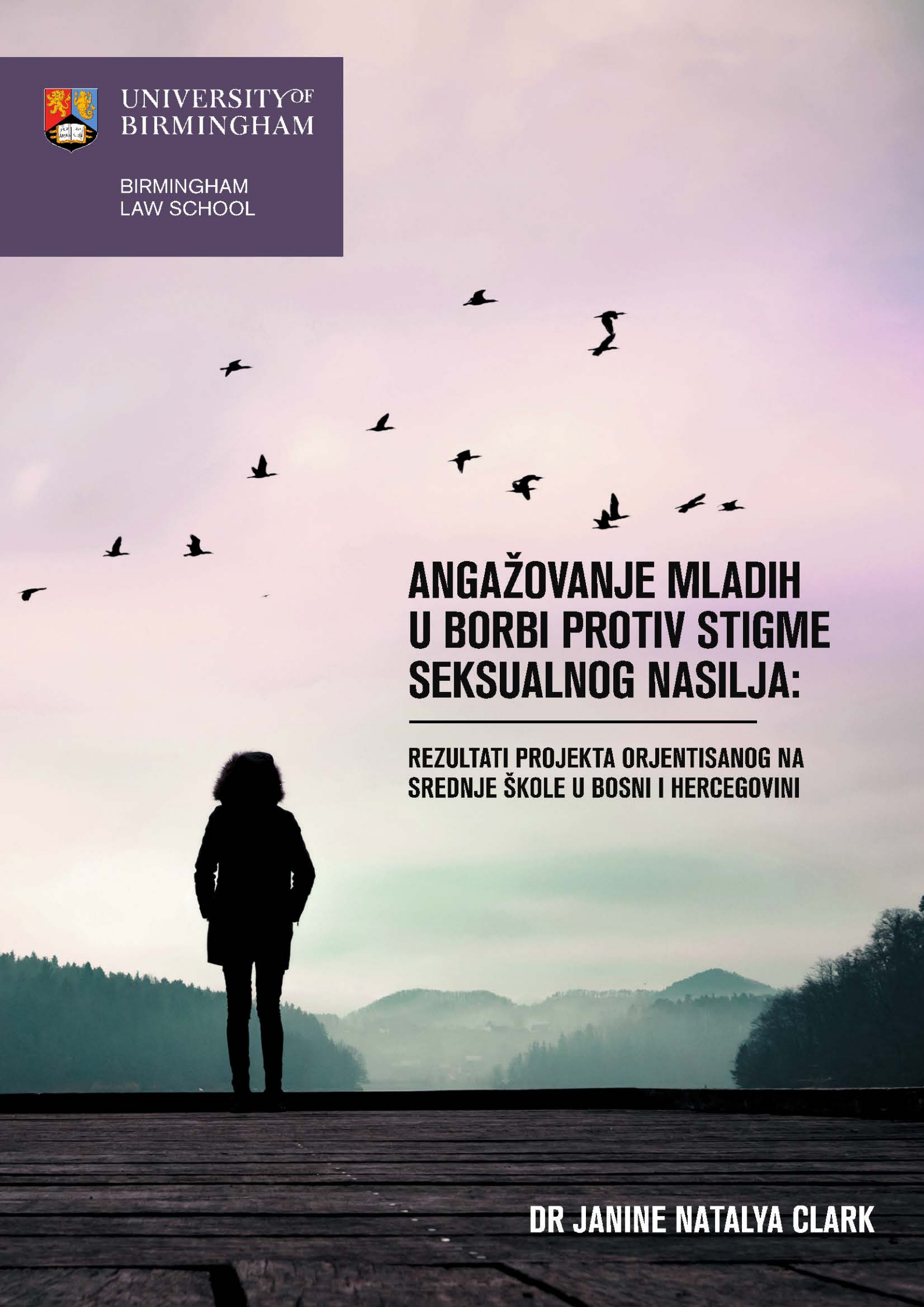

UNIVERSITY OF
BIRMINGHAM

BIRMINGHAM
LAW SCHOOL

ANGAŽOVANJE MLADIH U BORBI PROTIV STIGME SEKSUALNOG NASILJA:

REZULTATI PROJEKTA ORJENTISANOG NA
SREDNJE ŠKOLE U BOSNI I HERCEGOVINI

DR JANINE NATALYA CLARK

Angažovanje mladih u borbi protiv stigme seksualnog nasilja: rezultati projekta orijentisanog na srednje škole u Bosni i Hercegovini

Dr Janine Natalya Clark

Sažetak

- Tokom posljednjih godina međunarodna pažnja se sve više usmjerava na seksualno nasilje povezano sa konfliktom. Međutim, izuzetan naglasak na 'nekažnjavanje', nerijetko važnost krivičnog postupka stavlja ispred potreba preživjelih.
- Osobama koje su preživjele seksualno nasilje (uključujući i silovanje), su potrebni podrška i razumijevanje, no mnogi se osjećaju usamljeni i marginalizirani zbog stigme i mitova, koji se uveliko povezuju sa seksualnim nasiljem. Obrazovanje igra ključnu, ali nerijetko nedovoljno korištenu ulogu u rješavanju ovog problema.
- Ovaj rad predstavlja rezultate istraživanja novog obrazovnog projekta u Bosni i Hercegovini (BiH). U periodu od novembra 2016. do maja 2017. god., 21 srednja škola, širom BiH (Federacija, Republika Srpska i Brčko Distrikt), su učestvovala u interaktivnim razgovorima o seksualnom nasilju. Više od 800 učenica i učenika je učestvovalo u razgovorima i popunilo upitnike za prije i poslije razgovora.
- Analiza podataka iz upitnika navodi da je smanjen broj učenika koji su prije razgovora izražavali mišljenja u prilog silovanju, u odnosu na broj poslije; više od 75% učenika je ocijenilo razgovore korisnima; velika većina učenika je navela da bi rado nastavili razgovor o seksualnom nasilju.
- S ciljem daljnjeg razvoja uspjeha ovih razgovora, ovaj rad predlaže da mladi u BiH trebaju učiti o seksualnom nasilju u okviru šireg programa o seksualnom obrazovanju. Časovi seksualnog obrazovanja bi trebali biti uključeni u okviru programa ČOZ-a (*Čas odjeljenke zajednice*) i s časovima bi trebalo početi, u obliku dvogodišnjeg pilot-programa, u Tuzlanskom kantonu i Brčko Distriktu.

Uvod: Argumentacija i pozadinske informacije

U izvještaju od aprila 2017. god., o seksualnom nasilju povezanom sa konfliktom,¹ Generalni sekretar Ujedinjenih naroda (UN), António Guterres, je naglasio da “Sramota i stigma

¹ Prema Rimskom statutu Međunarodnog krivičnog suda (MKS), seksualno nasilje obuhvata silovanje, seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću i prisilnu sterilizaciju. *Rome Statute of the International Criminal Court (Rimski statut MKS)*, A/CONF.183/9 (17. juli 1998.), Članovi 7(1)(g), 8(2)(b)(xxii), i 8(2)(e)(vi), se može preuzeti sa: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

predstavljaju sastavni dio logike seksualnog nasilja, koje se koristi kao taktika rata ili terorizma: agresor razumije da će ovom vrstom zločina žrtve pretvoriti u izopćenike, razarajući time porodicu i srodničke odnose putem kojih su zajednice povezane”.² Pozvao je Vijeće bezbjednosti UN-a, *inter alia*, “da podrži kampanje za mobilizaciju u zajednicama, kako bi se pomoglo u procesu zaustavljanja stigme prema žrtvama seksualnog nasilja; umjesto da stigma bude na žrtvi, stigma treba biti na počiniocima, uključujući u ove aktivnosti vjerske i tradicionalne vođe, kao i lokalne novinare i aktiviste u borbi za ljudska prava”.³ U svom nedavnom izvještaju o seksualnom nasilju u Južnom Sudanu, Amnesty International izražava sličnu bojazan u vezi sa prevladavajućim i pogubnim učincima stigme povezane sa seksualnim nasiljem.⁴ Oni pozivaju Južni Sudan da “poduzme korake, kao što su pomirenje i zaliječenje, obrazovni i programi obuke, kako bi se stigmatizacija i diskriminacija usmjerene na žrtve seksualnog nasilja smanjile, s ciljem da im se osigura dostojanstven život i pristup postojećim pravnim, zdravstvenim i psihološkim servisima”.⁵ Na deklarativnom nivou, pozivi sa ovako visokih instanci su od izuzetne važnosti. No, realnost je takva da u društvima koja su prošla, ili još uvijek prolaze kroz rat i oružani sukob, rad na predrasudama i stigmati koje su povezane sa seksualnim nasiljem nije prioritet.

Cook i Dickens razdvajaju tri osnovna vida stigme. Osobe koje vjeruju da su žrtve stigmatizacije (*percipirana stigma*); oni koji, možda, sami trpe stigmatizaciju (*doživljena stigma*); i oni koji usvajaju negativne poglede i stavove drugih ljudi (*usvojena stigma*), što može dovesti do “smanjenja samopoštovanja ili osjećaja krivice i srama”.⁶ Tokom terenskog istraživanja u BiH, u periodu od augusta 2014. do oktobra 2015. god., autorica je radila sa 79 muškaraca i žena koji su preživjeli silovanje ili drugi oblik seksualnog nasilja u periodu rata u Bosni i Hercegovini, 1992-1995. Neki od njih su izrazili percipiranu stigmatu; osjećaj

² *Report of the Secretary-General on Conflict-Related Sexual Violence (Izvještaj Generalnog sekretara o seksualnom nasilju povezanom sa sukobima)*, UN doc. S/2017/249 (15. april 2017.), 6.

³ *Ibid.*, str. 46.

⁴ Na primjer, Amnesty International navodi: “Tjeskoba preživjelih osoba se povećava ako osjećaju sramotu, doživljavaju stigmatizaciju i odbijanje supružnika i članova porodice. Neke od osoba sa kojima se razgovaralo u svrhu ovog izvještaja, navode da ih se krivi zbog toga što im se desilo, ponekad čak i više nego same počinioc”. Amnesty International, *South Sudan: “Do Not Remain Silent”: Survivors of Sexual Violence in South Sudan Call for Reparations (Južni Sudan: “Ne nastavljajte šutnju”: osobe preživjele seksualno nasilje u Južnom Sudanu traže odštetu)*, AFR 65/6469/2017 (24. jul 2017.), 10.

⁵ *Ibid.*, str. 62.

⁶ Rebecca J. Cook i Bernard M Dickens, “Reducing Stigma in Reproductive Health” (“Smanjenje stigme u reproduktivnom zdravlju”), *International Journal of Gynaecology and Obstetrics* 125 (2014): 89-92.

usamljenosti, marginalizacije i osude. Neki su pokazali usvojene oblike stigme; bili su posramljeni i preispitivali su se da li se to desilo njihovom krivicom. No, značajan broj njih je doživio stigmatu u svakodnevnom životu, uključujući podsmijeh i uvrede komšija. Neke žene, sa kojima se razgovaralo, trpe verbalno zlostavljanje, a ponekad i fizičko, svojih muževa. Podrška i razumijevanje, koje su ove žene tražile od svojih muževa, su rijetko dobivene.⁷ Umjesto toga, muževi su ih krivili, dovodili u pitanje njihovu verziju događaja ili, najčešće, odbijali da govore o prošlosti.⁸ Ono što je ključno, bilo da govorimo o percipiranoj, doživljenoj ili usvojenoj stigmi – a nerijetko ove tri varijante koegzistiraju – stigma može imati veoma štetne posljedice po preživjele osobe. Prema Laubu, ako je trauma suštinski izolirajuće iskustvo koje servisira odnose među ljudima,⁹ onda su ponovna izgradnja i povezivanje sa drugim osobama neophodna i važna komponenta rješavanja traume. Frustrirajući procese unutar ovih odnosa, stigma može spriječiti psiho-socijalno prilagođavanje osobe.

U nastojanjima da se zaustavi ova vrsta stigmatizacije, autorica je 2016. god. osmislila projekt pod nazivom “Obrazovanje i senzibilizacija u borbi protiv seksualnog nasilja i sukoba: zaustavljanje predrasuda i društvene stigme u Bosni i Hercegovini”. Projekt finansira Economic and Social Research Council (ESRC – Vijeće za ekonomska i društvena istraživanja) iz Ujedinjenog Kraljevstva, a provodi se u saradnji sa Dr. Branka Antić-Štauber i UG *Snaga Žene* u Tuzli. Centralni cilj projekta je stvaranje novog diskurzivnog prostora u srednjim školama u BiH, u svrhu razgovora i debate o pitanjima seksualnog nasilja. Davanje prilike mladima da razgovaraju o seksualnom nasilju i da se kritički osvrnu na uobičajene “mitove o silovanju”, definisane kao “predrasude, stereotipi, ili pogrešna slika o silovanju, žrtvama silovanja i silovateljima”¹⁰, bi moglo pomoći u omogućavanju veće svjesnosti, a samim tim i novog razumijevanja za preživjele u BiH.

⁷ S druge strane, neke od žena sa kojima se razgovaralo, svojim muževima nikada nisu ni rekle da su silovane. One su se isuviše bojale da kažu, ne znajući kako bi muževi mogli reagovati.

⁸ Pogledati Janine Natalya Clark, *Rape, Sexual Violence and Transitional Justice Challenges: Lessons from Bosnia-Herzegovina* (Silovanje, seksualno nasilje i izazovi tranzicije pravde: lekcije iz Bosne i Hercegovine) (Abingdon: Routledge, 2017).

⁹ Dori Laub, “Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative?” (“Traumatsko isključivanje narativa i simbolizacije: smrt kao prerađevina instinkta?”) *Contemporary Psychoanalysis* 41 (2005): 307-326, at 315.

¹⁰ Martha R. Burt, “Cultural Myths and Support for Rape” (“Kulturološki mitovi i podrška kod silovanja”), *Journal of Personality and Social Psychology* 38 (1980): 217-230, at 217.

Projekt je usidren u širi okvir tranzicione pravde. Premda u BiH postoje značajne aktivnosti u oblasti tranzicione pravde – od krivičnih procesa i vijeća za istinu, do spomenika i tekućih razgovora o reparaciji – pažnja koja se daje ulozi obrazovanja nije dovoljna. Uistinu, istraživanje na globalnom nivou otkriva da “... do danas, ni reforma obrazovanja, niti podučavanje o nedavnoj prošlosti, nisu obrađeni uz ozbiljnost koja im pripada, u okviru tranzicione pravde”.¹¹ Ono što je još značajnije, nedovoljna pažnja se obraća na širi individualni kontekst u kojem se ovi procesi bavljenja prošlošću dešavaju; taj individualni kontekst je od posebne važnosti u odnosu na zločine seksualnog nasilja. Iako je u posljednje dvije decenije došlo do značajnog napretka u međunarodnim krivičnim postupcima protiv ovih zločina,¹² rad na polju tranzicione pravde mora obuhvatiti predrasude i tabue, koji često doprinose kontinuiranoj patnji i marginalizaciji preživjelih osoba. Ovaj projekt predstavlja primjer kako bi se uvriježeni mitovi i stigma, koji okružuju seksualno nasilje, mogli obrađivati.

Metodologija

Seksualno nasilje je i dalje izuzetno osjetljivo pitanje u BiH, pa je i samim tim ovaj projekt morao biti pažljivo osmišljen. Direktni razgovori sa mladima o širokoj rasprostranjenosti seksualnog nasilja tokom rata u Bosni i Hercegovini možda ne bi bili konstruktivni i mogli bi se, u slučaju lošeg vođenja, pretvoriti u žučne rasprave. Odražavajući činjenicu da seksualno nasilje povezano sa sukobom predstavlja globalni problem, ovaj projekt je nastupio iz međunarodnog ugla, obrađujući korištenje seksualnog nasilja u sukobima od Drugog svjetskog rata do genocida u Ruandi, građanskog rata u Šri Lanki i višedecenijskog sukoba u Kolumbiji. Naglasak na međunarodnom kontekstu je povećao obrazovnu vrijednost projekta. Istovremeno, pomogao je u stvaranju ‘neutralnog’ prostora u kojem su mladi u BiH lagodno govorili o spektru pitanja vezanih za seksualno nasilje, primjenjujući, kroz to, znanja i predodžbe iz bosansko-hercegovačkog konteksta.

Prva faza provedbe projekta je donijela interaktivne razgovore o seksualnom nasilju povezanom za sukob u sedam srednjih škola u Tuzlanskom kantonu (pet u Tuzli, jedan u

¹¹ Clara Ramírez-Barat i Roger Duthie, “Introduction” (“Uvod”), u Clara Ramírez-Barat i Roger Duthie (eds.), *Transitional Justice and Education: Learning Peace* (“Tranziciona pravda i obrazovanje: učenje o miru”) (New York: Social Science Research Council, 2017): 11-23, str. 12.

¹² Primjeri se mogu pronaći u izdanju Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), “Crimes of Sexual Violence” (“Zločini seksualnog nasilja”), na: <http://www.icty.org/en/in-focus/crimes-sexual-violence>

Srebreniku i jedan u Živinicama), tokom novembra i decembra 2016. god. Ukupno 278 učenika iz ovih sedam škola (177 učenica i 101 učenik) su popunili upitnik prije i poslije razgovora (više o tome u daljnjem u tekstu). U ovom radu će se podaci iz ovih škola nazivati Skup Tuzlanskog kantona. U drugoj fazi projekta, u periodu od januara do maja 2017. god., interaktivni razgovori su se odvijali u još 14 škola širom BiH. Šest škola su u Federaciji BiH (Busovača¹³, Mostar, Odžak, Vareš i Vitez), četiri u Republici Sprskoj (Istočno Sarajevo, Foča, Srebrenica i Višegrad), a četiri u Brčko Distriktu. Ukupno 529 učenika (267 učenica i 262 učenika) iz ovih 14 škola, su popunili upitnike. Ovih 529 upitnika ćemo nazivati Osnovnim skupom. Do danas je ukupno 807 učenika, 444 učenice i 363 učenika, učestvovalo u projektu (pogledati Sliku 1).

<i>Skup</i>	<i>Spol</i>		<i>Ukupno za red</i>
	<i>Učenice</i>	<i>Učenici</i>	
<i>Skup Tuzlanskog kantona</i>	177	101	278
<i>Osnovni skup</i>	267	262	529
<i>Ukupno za kolonu</i>	444	363	807

Slika 1. Skupovi

U svim školama, njih 21, učestvovala su po dvije grupe učenika. Većina učesnika je bila u dobi od 18 godina, sa nekoliko sedamnaestogodišnjaka. Sve grupe su bile rodno miješane, osim dvije grupe u Tuzli, gdje su svi učenici bili dječaci, zbog rodnog sastava same škole. Neke grupe su bile veće od drugih, ali prosječan broj učenika po grupi je bio 20. Učenici za učešće u projektu su odabirani nasumično. Svi su dobili informaciju o projektu i potpisali su informisani pristanak za učešće. Razgovor u svakoj školi je trajao oko jednog sata.¹⁴

¹³ U Busovači su obavljeni razgovori u dvije škole koje su zvanično “dvije škole pod jednim krovom”. Učenici Bošnjaci i bosanski Hrvati u ove dvije škole uče na osnovu dva različite nastavna plana i programa.

¹⁴ Etičko odobrenje za projekt je dalo Etičko vijeće humanističkih i društvenih nauka Univerziteta u Birminghamu (Humanities and Social Sciences Ethics Review Committee, University of Birmingham), 21.06. 2016. god.

Na početku svakog razgovora, učenicima su prikazana dva video klipa, osmišljeni kao 'ledolomac'. Prvi video je prikazao hrabru kolumbijsku novinarku Jineth Bedoya Lima, koju su desničarske paravojne snage otele i silovale u Bogoti 2000. god. Drugi video je o 17-togodišnjem dječaku iz Demokratske Republike Kongo, koja je ranije važila za "svjetsku prijestolnicu silovanja".¹⁵ Dječaka su kongoanski vojnici analno silovali. U svrhu pokretanja razgovora, učenici su zamoljeni da kažu kako su se osjećali gledajući klipove. "Tužno", "ljutito", "nemoćno", su neke od najčešće korištenih riječi. PowerPoint slajdovi sa slikama su korišteni da naglase upadljive stavove i da uvedu ključna pitanja, kao što su: "Šta su silovanje i seksualno nasilje?", "Zašto se ovi zločini koriste kao oružje u ratu?", "Kako utiču na živote osoba koje ih prežive?" i "Da li preživjele treba kriviti za ono što im se desilo?". Izazivajući ono što Sjoberg naziva "rodnim normativom",¹⁶ ovi razgovori su podcrtali ključnu činjenicu da i muškarci i žene bivaju izloženi silovanju i seksualnom nasilju u ratnim okolnostima,¹⁷ a isto tako, i muškarci i žene mogu i čine ovakve zločine.¹⁸

¹⁵ BBC, "UN Official Calls DR Congo 'Rape Capital of the World'" ("Zvaničnik UN-a naziva DR Kongo 'Svjetskom prijestolnicom silovanja'") (28. april 2010.), dostupno na: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/8650112.stm>

¹⁶ Laura Sjoberg, *Women Wartime Rapists: Beyond Sensation and Stereotyping* (Žene silovatelji u ratu: izvan osjećaja i stereotipa) (New York: New York University Press, 2017), 33.

¹⁷ Primjer možete naći u Janine Natalya Clark, "Masculinity and Male Survivors of Wartime Sexual Violence: A Bosnian Case Study" ("Muževnost i muškarci koji su preživjeli seksualno nasilje u ratu: studija slučaja u Bosni"), *Conflict, Security and Development* 17 (2017): 287-311; *idem*, "The Vulnerability of the Penis: Sexual Violence against Men in Conflict and Security Frames" ("Ranjivost penisa: Seksualno nasilje nad muškarcima u sukobima i sigurnosni okviri"), *Men and Masculinities* (online objava, 2017, na <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1097184X17724487>).

¹⁸ Primjer možete naći u Dara J. Cohen, "Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War" ("Žene borci i čin nasilja: ratna silovanja u građanskom ratu i Sierra Leone"), *World Politics* 65 (2013): 383-415; Sjoberg, *supra* note 16.

Slika 2. Srednja škola u Tuzlanskom kantonu

Od učenika, koji su učestvovali u projektu, se tražilo da popune dva kratka upitnika. U upitniku prije razgovora, upitani su da navedu nivo slaganja sa izjavama o rodosti i društvu, kao što su: “Ima situacija kada žena zasluži da je se istuče”, i “Kada se žena provokativno oblači i napije se, ona time izaziva da bude silovana”. Učenicima su postavljena i neka opšta pitanja o ratu u Bosni i Hercegovini, uključujući i pitanje koliko često razmišljaju o ratu, te da navedu riječi i opise koje povezuju s ratom. Dodatna pitanja su bila usmjerena na njihovo poznavanje seksualnog nasilja povezanog sa sukobom i u situacijama sukoba. Na primjer: da li se muškarce može silovati, da li žena može počiniti čin silovanja, na koji način seksualno nasilje ostavlja traga na preživjeloj osobi? U upitniku nakon razgovora, učenicima su postavljena ista pitanja o rodosti i društvu. Svrha pitanja je bila da se izmjeri da li je došlo do vidljive promjene nakon ovih razgovora. Upitani su, također, *inter alia*, da daju osvrt na korisnost ovakvih razgovora i da navedu da li bi željeli da se razgovori na temu seksualnog nasilja nastave. Rezultati razgovora će biti predstavljeni i analizirani u sljedećim poglavljima: Rodne razlike, Uticaj na stav, Slabljenje mitova o silovanju i Povratne informacije od učenika.

Rodne razlike

Učenici su upitani da li se u potpunosti slažu, slažu, ne slažu ili se uopšte ne slažu sa sljedećim izjavama:

- “Ako neko uvrijedi muškarca, on treba biti spreman da se fizički obračuna kako bi odbranio svoju čast.”
- “Ako žena uradi nešto pogrešno, njen muž ima pravo da je kazni.”
- “Ima situacija kada žena zasluži da je se istuče.”
- “Ako se žena provokativno obuče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju.”
- “Silovanu ženu se često optužuje da je sama sebe dovela u tu situaciju.”

Nakon prve faze projekta u Tuzlanskom kantonu, obavljene su male modifikacije na upitnicima prije i poslije razgovora, s ciljem da ih se unaprijedi. Uz druge promjene, dodata je sljedeća rečenica:

- “Pravi muškarac ne bi dozvolio da ga siluju.”

Postotak učenica koje se uopšte ne slažu, ili ne slažu sa svakom izjavom je redovno veći nego odgovarajući postotak učenika. Na primjer, u Skupu Tuzlanskog kantona, 79% učenica se uopšte ne slažu sa izjavom: “Ako žena uradi nešto pogrešno, njen muž ima pravo da je kazni”, u poređenju sa 51% učenika. Slično tome, znatno je veći broj učenica (89%) u odnosu na učenike (67%) koji se uopšte ne slažu sa izjavom da “Ima situacija kada žena zasluži da je se istuče”. No, u većini slučajeva je postotak učenika koji se ne slažu sa svakom izjavom bio veći nego postotak učenica. Dakle, kada smo spojili postotke za “uopšte se ne slaže” i “ne slaže” za svaku izjavu, došli smo do manje izražene razlike između rodova. U svrhu ilustracije, 99% učenica i 93% učenika u Skupu Tuzlanskog kantona se ili ne slažu ili se uopšte ne slažu sa izjavom: “Ima situacija kada žena zasluži da je se istuče”; a 100% učenica i 91% učenika se uopšte ne slažu ili ne slažu sa izjavom: “Ako žena uradi nešto pogrešno, njen muž ima pravo da je kazni”.

Kada govorimo o dvije posebne rečenice, kombinovani rezultat za “uopšte se ne slaže” i “ne slaže se” i dalje pokazuju važnu razliku između rodova. Prva od njih je: “Ako neko uvrijedi muškarca, on treba biti spreman da se fizički obračuna kako bi odbranio svoju čast”. U Skupu Tuzlanskog kantona, 89% učenica se uopšte ne slažu sa izjavom, u poređenju sa 24%

učenika. Postotak učenica koje se ne slažu sa izjavom (41%) je i dalje nešto viši od postotka učenika sa istim stavom (38%). Ukupno, dakle, 94% učenica se ili ne slažu ili se uopšte ne slažu sa izjavom, u poređenju sa 62% učenika. Ovaj rezultat je u skladu sa činjenicom da, upitani “Šta znači biti pravi muškarac?”, učenici najčešće koriste riječi koje se tradicionalno povezuju sa muževnošću: hrabar, jak, neustraživ i zaštitnički. Ne i učenice.

Druga izjava, koja je dovela do značajno različitih odgovora učenica i učenika je: “Ako se žena provokativno obuče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju”. Značajno veći broj učenica (46%) nego učenika (25%) se uopšte ne slaže sa ovom izjavom. Ovakve rodne razlike se vide i nakon kombinovanja “uopšte se ne slažem” i “ne slažem se”. Ukupno, 83% učenica u Skupu Tuzlanskog kantona se ili ne slažu ili se uopšte ne slažu sa izjavom, u poređenju sa 67% učenika. Zanimljivo je naglasiti da je tek nekoliko učenica izrazilo potpuno neslaganje sa ovom izjavom, u poređenju sa drugim izjavama. Ovo je važno, jer pokazuje, kao što je i u drugim studijama,¹⁹ da i same učenice prihvataju mitove o silovanju. Drugim riječima, rad na zaustavljanju stigme silovanja ne treba biti isključivo usmjeren na muškarce i dječake.

Okrećući se Osnovnom skupu, uvijek se dešavalo, slično kao i u Tuzlanskom kantonu, da se više učenica uopšte ne slaže sa svakom od izjava, u poređenju sa učenicima. Na primjer, 77% učenica se uopšte ne slažu sa izjavom: “Ako žena uradi nešto pogrešno, njen muž ima pravo da je kazni”, u poređenju sa 53% učenika. Zanimljivo je da kod ovog pitanja postoji i mala regionalna razlika. Iako je većina učenika u Skupu odabrala “uopšte se ne slažem”, postotak učenika u Republici Srpskoj (72%) je bio za 10% viši nego odgovarajući postotak učenika u Federaciji BiH i Brčko Distriktu. Za ovo nemamo očigledno objašnjenje.

U vezi sa izjavom: “Silovanu ženu se često optužuje da je sama sebe dovela u tu situaciju”, znatno viši postotak učenica se uopšte ne slaže (73%), u odnosu na učenike (52%). Kao i u Tuzlanskom kantonu, ovakve rodne razlike se čine značajno manjim prilikom kombinovanja

¹⁹ Primjer možete potražiti u E. Deming, Eleanor Krassen Covan, Suzanne C. Swan and Deborah L. Billings, “Exploring Rape Myths, Gendered Norms, Group Processing and the Social Context of Rape Among College Women: A Qualitative Analysis” (“Istraživanje mitova o silovanju, rodni normi, grupne obrade i društvenog konteksta silovanja među studenticama: kvalitativna analiza”), *Violence against Women* 13 (2013): 465-485; Rebecca M. Hayes, Rebecca L. Abbott i Savannah Cook, “It’s Her Fault: Student Acceptance of Rape Myths on Two College Campuses” (“Ona je kriva: prihvatanje mitova o silovanju na dva univerzitetska kampusa”), *Violence against Women* 22 (2016): 1540-1555.

“uopšte se ne slažem” i “ne slažem se”. Ukupno 96% učenica se ili uopšte ne slaže ili ne slaže, u odnosu na 94% učenika.

No, rodne razlike su i dalje prisutne kod dvije posebne izjave. Kao i u Tuzlanskom kantonu, učenice i učenici u Osnovnom skupu su izrazili veoma različita stanovišta vis-a-vis izjave: “Ako neko uvrijedi muškarca, on treba biti spreman da se fizički obračuna kako bi odbranio svoju čast”. Ukupno, 57% učenica se uopšte ne slažu sa izjavom, u poređenju sa 26% učenika. Posmatrajući kombinovane rezultate, postotak učenica koje se uopšte ne slažu, ili ne slažu sa izjavom je 90%, u poređenju sa 68% učenika. U vezi s tim, interesantno je da u odgovoru na pitanje šta znači biti pravi muškarac, 41% učenika koristi pridjeve povezane sa tradicionalnom slikom muževnosti, kao što su: jak, hrabar i lojalan, u poređenju sa 29% učenica.

Druga izjava koja je donijela veoma različite odgovore učenica i učenika je: “Pravi muškarac ne bi dozvolio da ga siluju”. Dok se 41% učenica uopšte ne slaže, kod učenika taj postotak je samo 24%. Sagledavajući kombinovane ukupne rezultate, 68% učenica se ili ne slažu, ili se uopšte ne slažu sa izjavom, u poređenju sa 45% učenika. Slično tome, kada su učenici upitani da li na muškarce koji su preživjeli seksualno nasilje gledaju drugačije nego na žene, donekle veći broj učenika (22%) je rekao “da”, u odnosu na učenice (19%). Istovremeno, 46% učenika i 25% učenica je odgovorilo sa “ne znam”. Uopšteno, većina učenica (56%) je zauzela stav da ne vide razliku između muškaraca i žena koji su preživjeli seksualno nasilje, u poređenju sa samo 42% učenika sa istim mišljenjem. Treba naglasiti da je, u poređenju sa drugim izjavama u upitniku, značajno manji broj učenika izrazio potpuno neslaganje sa izjavom da pravi muškarac ne bi dozvolio da ga siluju. Da naglasimo, ovo potencira važnost činjenice da nisu samo muškarci ti koji prihvataju i vjeruju u mitove o silovanju. Isto je sa ženama.

U vezi sa izjavom: “Ako se žena provokativno obluče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju”, sjetimo se da je u Skupu Tuzlanskog kantona bila i dalje vidljiva razlika između rodova, kod kombinovanih rezultata sa “ne slažem se” i “uopšte se ne slažem”. No, u Osnovnom skupu to nije bio slučaj. Iako se 50% učenica uopšte ne slaže sa izjavom (u poređenju sa 46% učenica u Tuzlanskom kantonu), 39% učenika je istog mišljenja (u poređenju sa samo 25% u Tuzlanskom kantonu). Kod kombinovanih rezultata, 86% učenica i 83% učenika u Osnovnom skupu su iskazali neslaganje, ili potpuno neslaganje sa izjavom.

Uporedni postotak u Tuzlanskom kantonu je bio 83% i 67%. Za ovo nemamo očigledno objašnjenje. No, moguće da je došlo do iskrivljavanja rezultata uslijed činjenice da je u dvije škole, Srebrenik i Živinice, samo 14 učenika, u poređenju sa 71 učenicom, učestvovalo u razgovorima.

Slika 3. Srednja škola u Foči

Uticaj na stav

Odmah po završetku svakog interaktivnog razgovora, učenici su dobili drugi upitnik. On je osmišljen kao alat za mjerenje uticaja koji su razgovori imali, kao i za procjenu eventualne pozitivne promjene mišljenja. U prvom dijelu upitnika, od učenika je traženo da izraze nivo slaganja sa istom grupom izjava o rodности i društvu, koje su imali i u upitniku prije razgovora. Generalno, promjena stava, kao rezultat razgovora, je skromna. Ovo ne iznenađuje, s obzirom da je većina učenika izražava dosljedno potpuno neslaganje, ili neslaganje sa izjavama iz upitnika prije razgovora. No, ono što je upadljivo jeste značajna pozitivna promjena stava u odnosu na dvije posebne izjave.

Donošenje suda o ženama

Prva rečenica je: “Ako se žena provokativno obuče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju”. U kasnijim tabelama je vidljiva promjena stava, kako u Skupu Tuzlanskog kantona, tako i u Osnovnom skupu. Usmjerimo se, najprije, na Tuzlanski kanton; unakrsna tabela na Slici 4 pokazuje da je, nakon razgovora, postotak učenika koji se u potpunosti slažu sa ovom izjavom sa 5% pao na 1%, a postotak slaganja sa 18% na 13%. Postotak učenika koji se ne slažu sa izjavom, nakon razgovora, pao sa 39% na 29%, što je u skladu sa činjenicom da se postotak učenika koji izražavaju potpuno neslaganje sa izjavom značajno porastao, sa 38% na 56%.

<i>Poslije: Ako se žena oblači...</i>	<i>Prije: Ako se žena oblači...</i>				<i>Ukupno za red</i>
	<i>U potpunosti se slažem</i>	<i>Slažem se</i>	<i>Ne slažem se</i>	<i>Uopšte se ne slažem</i>	
<i>U potpunosti se slažem</i>	2	5	5	2	14
<i>Postotak za red</i>	14%	36%	36%	14%	5%
<i>Postotak za kolonu</i>	50%	14%	6%	1%	
<i>Slažem se</i>	2	20	13	14	49
<i>Postotak za red</i>	5%	41%	27%	29%	18%
<i>Postotak za kolonu</i>	50%	57%	16%	9%	
<i>Ne slažem se</i>	0	5	46	53	104
<i>Postotak za red</i>	0%	5%	44%	51%	39%
<i>Postotak za kolonu</i>	0%	14%	58%	35%	
<i>Uopšte se ne slažem</i>	0	5	15	81	101
<i>Postotak za red</i>	0%	5%	15%	80%	38%
<i>Postotak za kolonu</i>	0%	14%	19%	54%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	4	35	79	150	268
<i>Postotak</i>	1%	13%	29%	56%	

Slika 4. Promjena stava (kod donošenja suda o ženi) u Skupu Tuzlanskog kantona

Promjena stava u odnosu na ovu izjavu dolazi kako kod učenica, tako i kod učenika, ali je ona značajnija kod učenica. Nakon razgovora, postotak učenika koji se u potpunosti slažu sa ovom izjavom sa 2% pao na 1%, a postotak slaganja sa 15% na 10%. Još je važnije da je postotak učenica u Skupu Tuzlanskog kantona, koje se uopšte ne slažu sa izjavom, porastao nakon razgovora sa 45% na 69%. Činjenica da je postotak učenica koje se ne slažu sa izjavom smanjen sa 37% na 20% nakon razgovora je jednako pozitivan; on pokazuje da su neke učenice, koje su ranije pokazivale neslaganje sa izjavom, postale odlučnije i utvrdile svoj stav nakon razgovora, te su promijenile svoj stav na potpuno neslaganje. Što se tiče učenika, prije razgovora 9% se u potpunosti slagalo sa izjavom, a 3% nakon razgovora, dok je procenat onih koji su se slagali pao sa 24% na 18%. Postotak učenika koji se nisu slagali sa izjavom nakon razgovora se blago povećao, sa 42% na 44%, a postotak onih koji se uopšte ne slažu sa 25% na 35%.

Do slične promjene stava, vis-a-vis iste izjave, je došlo i u Osnovnom skupu, iako su malo manje izražene u odnosu na promjene u Tuzlanskom kantonu. Iz unakrsne tabele na Slici 5 se vidi da je nakon razgovora postotak učenika koji se u potpunosti slažu sa ovom izjavom sa 4% pao na 3%, a postotak slaganja sa 12% na 8%. Postotak onih koji se ne slažu se smanjio sa 41% na 31%, što je u skladu sa činjenicom da se postotak onih koji se uopšte ne slažu povećan sa 44% na 59% nakon razgovora.

		Prije: Ako se žena oblači...				Ukupno za red
Poslije: Ako se žena oblači...	U potpunosti se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uopšte se ne slažem		
U potpunosti se slažem	7	6	4	5	22	
Postotak za red	32%	27%	18%	23%	4%	
Postotak za kolonu	50%	15%	2%	2%		
Slažem se	2	25	27	7	61	
Postotak za red	3%	41%	44%	11%	12%	
Postotak za kolonu	14%	63%	17%	2%		
Ne slažem se	4	6	104	99	213	
Postotak za red	2%	3%	49%	46%	41%	
Postotak za	29%	15%	64%	32%		

<i>kolonu</i>					
<i>Uopšte se ne slažem</i>	1	3	28	197	229
<i>Postotak za red</i>	<1%	1%	12%	86%	44%
<i>Postotak za kolonu</i>	7%	8%	17%	64%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	14	40	163	308	525
<i>Postotak</i>	3%	8%	31%	59%	

Slika 5. Promjena stava (kod donošenja suda o ženi) u Osnovnom skupu

Kao i u Tuzlanskom kantonu, promjene nakon razgovora u smjeru ka “uopšte se ne slažem” su prisutne kod oba spola. Posebno, nakon razgovora, postotak učenica i učenika koji su odabrali “uopšte se ne slažem”, se povećao za 18%, odnosno 11%. Slična promjena stava je primjećena širom Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta u odnosu na datu rečenicu (“Ako se žena provokativno obluče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju”). Nije bilo značajnijih regionalnih razlika. Slika 6, na primjer, sažima promjenu stava do koje je došlo u Brčko Distriktu. Nakon razgovora, postotak učenika koji su izražavali potpuno neslaganje sa izjavom je povećan sa 42% na 52%. Kao i u drugim mjestima, ova promjena stava je primjećena kod učenika oba roda. Postotak učenica koje se uopšte ne slažu sa izjavom se povećao od 52% na 61% nakon razgovora (dok se postotak onih koji se ne slažu povećao sa 29% na 34%); a postotak učenika koji su izrazili potpuno neslaganje nakon razgovora je porastao sa 37% na 47% (dok je postotak onih koji se ne slažu ostao na 43%).

	<i>Poslije: Ako se žena oblači...</i>				
<i>Poslije: Ako se žena oblači...</i>	<i>U potpunosti se slažem</i>	<i>Slažem se</i>	<i>Ne slažem se</i>	<i>Uopšte se ne slažem</i>	<i>Ukupno za red</i>
<i>U potpunosti se slažem</i>	3	2	5	1	10
<i>Postotak za red</i>	30%	20%	40%	10%	9%
<i>Postotak za kolonu</i>	100%	29%	9%	2%	
<i>Slažem se</i>	0	5	10	0	15
<i>Postotak za red</i>	0%	33%	67%	0%	13%
<i>Postotak za kolonu</i>	0%	71%	23%	0%	

<i>Ne slažem se</i>	0	0	24	17	41
<i>Postotak za red</i>	0%	0%	59%	41%	36%
<i>Postotak za kolonu</i>	0%	0%	55%	29%	
<i>Uopšte se ne slažem</i>	0	0	6	41	47
<i>Postotak za red</i>	0%	0%	13%	87%	42%
<i>Postotak za kolonu</i>	0%	0%	14%	69%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	3	7	44	59	113
<i>Postotak</i>	3%	6%	39%	52%	

Slika 6. Promjena stava (kod donošenja suda o ženi) u Brčko Distriktu

Slika 7. Srednja škola u Brčko Distriktu

Donošenje suda o muškarcima

Do pozitivinih promjena stava je došlo i u Osnovnom skupu u vezi sa izjavom: “Pravi muškarac ne bi dozvolio da ga siluju”.²⁰ Promjene su prikazane na Slici 8. Nakon razgovora, postotak učenika koji se u potpunosti slažu sa ovom izjavom sa 21% je pao na 9%, a postotak

²⁰ S obzirom da je ova izjava uvrštena u upitnik nakon prve faze projekta, nema podataka za Tuzlanski kanton.

slaganja bilježi manji pad, sa 23% na 20%. Nakon razgovora, postotak učenika koji se ne slažu sa ovom izjavom se povećao sa 24% na 28%, a postotak onih koji izražavaju potpuno neslaganje je porastao sa 32% na 43%. Postotak učenika koje su izrazile potpuno neslaganje sa izjavom se povećao za 13% nakon razgovora, u odnosu na odgovarajućih 9% kod učenika. No, istovremeno, 41% učenika je odabralo “u potpunosti se slažem” ili “slažem se” i nakon razgovora (što je pad sa 56% prije razgovora), u odnosu na samo 16% učenika (pad sa 32%). Ovo nas navodi na to da su stavovi učenika, u odnosu na učenice, o muškarcima koji prežive seksualno nasilje, dosta postojaniji i skloniji su osuđivanju. Dok 42% učenika kaže da ne prave razliku u procentima preživjelih muškaraca i žena, učenice se razlikuju u odgovoru većem za 10%.

<i>Poslije: Pravi muškarac ne bi...</i>	<i>Prije: Pravi muškarac ne bi...</i>				<i>Ukupno za red</i>
	<i>U potpunosti se slažem</i>	<i>Slažem se</i>	<i>Ne slažem se</i>	<i>Uopšte se ne slažem</i>	
<i>U potpunosti se slažem</i>	30	38	13	23	104
<i>Postotak za red</i>	29%	37%	13%	22%	21%
<i>Postotak za kolonu</i>	65%	38%	9%	11%	
<i>Slažem se</i>	9	44	42	23	118
<i>Postotak za red</i>	8%	37%	36%	19%	23%
<i>Postotak za kolonu</i>	20%	44%	29%	11%	
<i>Ne slažem se</i>	2	12	61	46	121
<i>Postotak za red</i>	2%	10%	50%	38%	24%
<i>Postotak za kolonu</i>	4%	12%	42%	21%	
<i>Uopšte se ne slažem</i>	5	5	28	126	164
<i>Postotak za red</i>	3%	3%	17%	77%	32%
<i>Postotak za kolonu</i>	11%	5%	19%	58%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	46	99	144	218	507
<i>Postotak</i>	9%	20%	28%	43%	

Slika 8. Promjena stava (kod donošenja suda o muškarcu) u Osnovnom skupu

U upitniku nakon razgovora, učenike se upitalo da li je došlo do neke promjene u njihovim stavovima, nakon učešća u projektu. U Skupu Tuzlanskog kantona, 40% (40% učenica i 40% učenika) je odgovorilo “ne”. Ovo ne iznenađuje, s obzirom da je to postotak učenika koji su izrazili potpuno neslaganje ili neslaganje sa izjavama vezanim za rodnost i društvo u upitniku prije razgovora. Samim tim je logično da je stav ovih učenika ostao nepromijenjen nakon razgovora. Ono što, ipak, jeste značajno je da je 35% učenika reklo da su se njihovi stavovi promijenili nakon razgovora. Više učenica (40%) nego učenika (28%) je odgovorilo na ovaj način, dok je više učenika (33%) bilo neopredijeljeno u odnosu na učenice (21%). U Osnovnom skupu, 35% učenika (39% učenica i 30% učenika) je odgovorilo da su se njihovi stavovi promijenili zbog razgovora. Donekle viši je postotak kod učenika u Republici Srpskoj (38%) u odnosu na učenike u Federaciji BiH (34%) i Brčko Distriktu (32), koji navode da je došlo do promjene stava. U poređenju sa Skupom Tuzlanskog kantona, postotak učenika u Osnovnom skupu (55%) koji nisu promijenili svoje stavove je viši (51% učenica i 59% učenika). Dosta manji broj učenika je odgovorio sa “ne znam” (10%), u poređenju sa učenicima u Tuzlanskom kantonu (25%). Ovo navodi da su razgovori unutar Osnovnog skupa imali dosta jači uticaj; oni su ili učvrstili ranije stavove učenika, ili su doveli do promjene stava.

Slabljenje mitova o silovanju

Da ponovimo, mitovi o silovanju se sastoje od “stavova i pogrešnih uvjerenja o silovanju, koji poriču ili minimiziraju povredu žrtve i/ili je krive za viktimizaciju”.²¹ Zbog toga je dojmljivo da je došlo do značajne promjene stavova vezanih za dvije posebne rečenice: “Ako se žena provokativno obuče i ako se napije, ona izaziva muškarce da je siluju” i “Pravi muškarac ne bi dozvolio da ga siluju”; obje ove rečenice odražavaju i utjelovljuju mitove o silovanju. S obzirom da je više učenika izrazilo potpuno neslaganje sa ove dvije izjave nakon razgovora, u odnosu na postotak prije razgovora, očigledan je potencijal doprinosa obrazovanja procesu slabljenja mitova o silovanju. Premda je izrazita promjena stava nakon razgovora ograničena na ove dvije, posebne izjave, to je u skladu sa rezultatima istraživanja Black i dr.²², koje navodi da je “moguće da su neke specifične podkategorije, unutar stavova

²¹ Hayes et al., *supra* note 19, at 1541.

²² U studiji je učestvovalo 100 ispitanika i sedam vršnjačkih edukatora, u okviru programa za sprječavanje seksualnog nasilja, orijentisanog na pozorište.

o seksualnom nasilju, podložnije promjeni stava i zadržavanju te promjene”.²³ Drugim riječima, na neke stavove je lakše uticati, a samim tim je i realnije usmjeravati se na male promjene u stavu tokom nekog vremenskog perioda, radije nego na nagle i sveobuhvatne.

Kritički dio borbe protiv stigme silovanja je usmjeren na stvaranje društvenog prostora u kojem su ljudi slobodniji da govore o seksualnom nasilju. Ovdje je, također, vidljivo da razgovori dovode do skromnog, ali važnog pozitivnog uticaja. U Skupu Tuzlanskog kantona, postotak učenika koji su izjavili da mogu veoma lagodno razgovarati o ovim pitanjima se donekle povećao sa 2% prije razgovora, na 3% poslije. Značajnije se povećao postotak onih koji su rekli da mogu lagodno razgovarati, sa 1% na 17%. Postotak učenika koji su izjavili da im je nelagodno razgovarati se povećao sa 26% na 45%. Navedeno se odražava i u činjenici da je došlo do smanjenja sa 39% na 19% učenika koji su rekli da im je veoma nelagodno razgovarati.

Slično tome, došlo je i do smanjenja sa 32% na 16% u postotku učenika iz Skupa Tuzlanskog kantona, koji su izjavili da radije ne bi razgovarali o seksualnom nasilju. Pretpostavili smo da će više učenika, u odnosu na učenice, osjećati nelagodu u razgovoru. Istraživanje je pokazalo, na primjer, da učenici ponekad ometaju nastavu na časovima seksualnog obrazovanja i da su povučeniji, u odnosu na učenice, tokom razgovora.²⁴ No, podaci iz upitnika navode da razgovori u školama značajno utiču i na učenice i na učenike. Nakon razgovora, npr., 17% učenica (u poređenju sa 2% prije razgovora) i 17% učenika (u poređenju sa 1% prije razgovora) je izrazilo da mogu lagodno razgovarati o seksualnom nasilju. Izuzetno je važno navesti da je postotak učenika, koji su izjavili da radije ne bi razgovarali o ovim pitanjima, smanjen sa 44% na 20%.

²³ Beverly Black, Arlene Weisz, Suzanne Coats i Debra Patterson, “Evaluating a Psychoeducational Sexual Assault Prevention Program Incorporating Theatrical Presentation, Peer Education, and Social Work” (“Procjena psiho-obrazovnog programa prevencije seksualnog nasilja, inkorporirajući pozorišnu predstavu, vršnjačku edukaciju i socijalni rad”), *Research on Social Work Practice* 10 (2000): 589-606, str. 603.

²⁴ Primjere možete pronaći u Vicki Strange, Ann Oakley, Simon Forrest and the Ripple Study Team, “Mixed-Sex or Single-Sex Education: How Would Young People Like Their Sex Education and Why?” (“Obrazovanje u miješanim ili jednorodnim učionicama: kako bi mladi željeli da dobiju seksualno obrazovanje i zašto?”) *Gender and Education* 15 (2003): 201-214; Lynda Measor, “Young People’s Views of Sex Education: Gender, Information and Knowledge” (“Mišljenje mladih o seksualnom obrazovanju: rodnost, informisanje i znanje”), *Sex Education* 4 (2004): 153-166.

U Osnovnom skupu su razlike manje vidljive. No, to bi se moglo pripisati, barem djelimično, činjenici da su izvršene manje promjene u upitniku, nakon razgovora u Tuzlanskom kantonu, kako bi se osiguralo lakše kodiranje. Za razliku od učenika u Tuzlanskom kantonu, koji su pitani kako se osjećaju u vezi s razgovorom o seksualnom nasilju, a koji su imali izbor od pet mogućih odgovora, učenici u Osnovnom skupu su mogli odabrati samo jedan od tri, tj. “veoma lagodno”, “lagodno” i “nelagodno”. Ova promjena u upitniku, koja je, sa ove distance, bila odveć direktna, otežava mjerenje u smislu da li su razgovori imali jačeg uticaja u smislu omogućavanja učenicima da otvorenije razgovaraju o seksualnom nasilju. Prije razgovora, postotak učenika koji su izrazili da im je veoma nelagodno govoriti o tome je iznosio 3%, da bi se, nakon razgovora, smanjio na 1%. Suprotno od toga, broj učenika koji su mogli lagodno da razgovaraju o ovim temama se povećao sa 7% na 10% nakon razgovora, dok je postotak onih koji su odabrali “veoma nelagodno” smanjen sa 90% na 87% nakon razgovora. Podaci nas navode na to da su razgovori imali pozitivan uticaj na učenice i učenike, no taj uticaj je nevelik. Na primjer, 3% učenica i 10% učenika su, prije razgovora, izrazili da mogu lagodno razgovarati o seksualnom nasilju. Nakon razgovora, ovaj postotak se povećao na 8%, odnosno 13%. Slično tome, manji broj učenica i učenika je odabrao “veoma nelagodno” nakon razgovora (91%, odnosno 83%), u odnosu na podatke prije razgovora (95%, odnosno 83%). Interesantno je naglasiti da je u Skupu Tuzlanskog kantona veći postotak učenica, u odnosu na učenike, naveo da se osjećaju veoma nelagodno u razgovoru o seksualnom nasilju, kako prije, tako i poslije razgovora.

Povratna informacija od učenika

Generalno, povratna informacija od učenika je izuzetno pozitivna. U Skupu Tuzlanskog kantona, ukupno 77% učenika (79% učenica i 74% učenika) procjenjuje da su školski razgovori korisni ili veoma korisni. Samo 3% (3% učenica i 3% učenika) navodi da razgovori nisu korisni, a samo 2% učenika (1% učenica i 4% učenika) opisuje razgovore kao “gubitak vremena”. Slično tome, u Osnovnom skupu je velika većina učenika pozitivno ocijenila razgovore. Ukupno njih 78% (84% učenica i 70% učenika) procjenjuje da su školski razgovori korisni, ili veoma korisni. Njih 14% (11% učenica i 18% učenika) navodi da razgovori nisu korisni, a 8% učenika (5% učenica i 11% učenika) opisuje razgovore kao “gubitak vremena”.

Uprkos činjenici da se nisu svi učenici osjećali lagodno tokom razgovora o seksualnom nasilju, što je razumljivo, visok je postotak onih koji su naveli da bi u školi željeli više razgovora na temu seksualnog nasilja povezanog sa konfliktom. U Skupu Tuzlanskog kantona je 86% učenika navelo da želi više ovakvih razgovora, a na Slici 9 se primjećuje mala razlika između odgovora učenica i učenika.

<i>Pol</i>			
<i>Da li biste željeli više razgovora u školi na temu seksualnog nasilja tokom sukoba.</i>			
	<i>Učenice</i>	<i>Učenici</i>	<i>Ukupno za red</i>
<i>Da</i>	146	76	222
<i>Postotak za red</i>	66%	34%	86%
<i>Postotak za kolonu</i>	89%	80%	
<i>Ne</i>	3	8	11
<i>Postotak za red</i>	27%	73%	4%
<i>Postotak za kolonu</i>	2%	8%	
<i>Ne znam</i>	15	11	26
<i>Postotak za red</i>	58%	42%	10%
<i>Postotak za kolonu</i>	9%	12%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	164	95	259
<i>Postotak</i>	63%	37%	

Slika 9. Podrška razgovorima u školama u Skupu Tuzlanskog kantona

U Osnovnom skupu, 56% učenika je navelo da bi voljeli još ovakvih razgovora. Iako je ovo dosta manji postotak u odnosu na Tuzlanski kanton, ipak se jasno radi o većini. Važno je naglasiti da je Osnovni skup znatno veći (529 učenika) u odnosu na Skup Tuzlanskog kantona (278 učenika). Slika 10 prikazuje Osnovni skup, gdje su veću podršku daljim razgovorima dale učenice (69%), u odnosu na učenike (49%). No, treba imati na umu da, iako je 20% učenika reklo da ne bi željeli učestvovati u daljnjim ovakvim razgovorima, 34% je pokazalo neodlučnost.

U razgovorima sa nastavnicima i pedagogima, oni su potvrdili činjenicu da mnogi učenici izuzetno dobro reaguju na razgovore. Prema riječima jednog pedagoga iz Tuzlanskog kantona: “Nisam čula nijednu pritužbu i djeca su bila pozitivna oko toga [razgovora]. Kasnije

smo razgovarali o tome. Željela sam da čujem šta im je u mislima i sve što sam čula je bilo pozitivno. Dopao im se način kako ste predstavili temu, ali i učešće i komunikacija koju su ostvarili. Oni su... bili spremni na učešće.”²⁵ Jedna nastavnica engleskog jezika, također iz Tuzlanskog kantona, je objasnila: “Ovo je prvi put da su naši učenici imali priliku da razgovaraju o seksualnim zločinima. Izuzetno je važno podići svijest o tome”. Dalje navodi: “Neki učenici su kasnije rekli da su im razgovori bili veoma interesantni i da nisu znali da ima i muškaraca žrtava. Dosta su naučili.”²⁶ Nastavnik iz Brčko Distrikta kaže: “Ovi razgovori su bili veoma zanimljivi učenicima. Također, i interaktivan pristup im je bio novost. Bili su zadovoljni.”²⁷

<i>Da li biste željeli više razgovora u školi na temu seksualnog nasilja tokom sukoba.</i>	<i>Pol</i>		<i>Ukupno za red</i>
	<i>Učenice</i>	<i>Učenici</i>	
<i>Da</i>	168	107	275
<i>Postotak za red</i>	61%	39%	58%
<i>Postotak za kolonu</i>	69%	46%	
<i>Ne</i>	28	46	74
<i>Postotak za red</i>	38%	62%	16%
<i>Postotak za kolonu</i>	12%	20%	
<i>Ne znam</i>	47	80	127
<i>Postotak za red</i>	37%	63%	27%
<i>Postotak za kolonu</i>	19%	34%	
<i>Ukupno za kolonu</i>	243	233	476
<i>Postotak</i>	51%	49%	

Slika 10. Podrška razgovorima u školama u Osnovnom skupu

Sljedeći koraci

Ranija analiza podataka iz upitnika daje dokaze da su interaktivni razgovori u 21 srednjoj školi širom BIH bili veoma uspješni. Najprije, rezultati pokazuju da je došlo do nekih značajnih promjena u stavovima. Ove promjene, doprinose razvodnjavanju uobičajenih i

²⁵ Razgovor je vodila autorica, Tuzla, 29.06.2017.

²⁶ Razgovor je vodila autorica, Tuzla, 29.06.2017.

²⁷ Razgovor je vodila autorica, Brčko Distrikt, 27.07.2017.

štetnih mitova o silovanju. Dalje, a u vezi sa prethodnim, mnogo učenika je, nakon razgovora, navelo da se osjećaju lagodnije u razgovoru o seksualnom nasilju. Treće, većina učenika smatra da su razgovori bili korisni i izražava želju za daljim razgovorima i diskusijama. Ovo su pozitivni koraci na kojima treba dalje raditi. Ključni cilj borbe protiv stigme i stvaranja društvenog okruženja koje daje veću podršku osobama koje su preživjele seksualno nasilje u BiH se ne može postići jednokratnim razgovorima. Potreban je dugotrajan trud, stoga se, za nastavak ovog rada, razmatra koji bi to mogli biti sljedeći koraci. Rad je utvrdio da mladi u srednjim školama u BiH trebaju imati više prilika da uče i da razgovaraju o pitanjima seksualnog nasilja. Dalje, u radu se tvrdi da temu treba obrađivati unutar šireg okvira seksualnog obrazovanja.

Tokom posljednjih godina, pažnja se sve više usmjerava na seksualno obrazovanje u školama. Objašnjenje je, djelimično, praktične prirode. Kao što Hožić i dr. navode: "Globalan porast stope infekcije HIV-om [virus humane imunodeficijencije], adolescentske trudnoće i seksualnog nasilja, kod donosioca politika na državnom nivou, uključenih u poboljšanje lokalnih uslova, kao i kod međunarodnih zdravstvenih organizacija, predstavljaju rastuću potrebu za seksualnim obrazovanjem u školama".²⁸ Seksualno obrazovanje je, osim toga, pitanje ljudskih prava. Koristeći se terminom 'Sveobuhvatno obrazovanje o seksualnosti' (CSE – Comprehensive Sexuality Education), UN su, npr. potcrtale sljedeće:

Pravo na sveobuhvatno, nediskriminirajuće obrazovanje o seksualnosti je zasnovano na pravima, koja štiti nekoliko dogovora i dokumenata o ljudskim pravima, uključujući *inter alia* Konvenciju o pravima djeteta, Međunarodni ugovor o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodni ugovor o građanskim i političkim pravima, Konvenciju o eliminaciji svih vrsta diskriminacije nad ženama i Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom. Ovi i drugi dokumenti utvrđuju pravo na obrazovanje i informaciju o seksualnosti, seksualnom i reproduktivnom zdravlju i HIV-u. Oni navode da je obrazovanje o seksualnosti osnova za ostvarivanje drugih ljudskih prava.²⁹

²⁸ Amir Hodžić, Joan Budesá i Alaksander Štulhofer "The Politics of Youth Sexuality: Civil Society and School-Based Sex Education in Croatia" ("Politika seksualnosti mladih: građansko društvo i seksualno obrazovanje u školama u Hrvatskoj"), *Sexualities* 15 (2012): 494-514, str. 495.

²⁹ Fond UN-a za stanovništvo (UNFPA - UN Population Fund), *Comprehensive Sexuality Education: Advancing Human Rights, Gender Equality and Improved Sexual and Reproductive Health – A Report on an International Consultation to Review Current Evidence and Experience*, Bogotá, Columbia (Sveobuhvatno obrazovanje o seksualnosti: unapređenje ljudskih prava, ravnopravnosti polova i poboljšanje seksualnog i reproduktivnog zdravlja - izvještaj o međunarodnim konsultacijama s ciljem pregleda trenutnih dokaza i iskustava, Bogota, Kolumbija) (decembar 2010.), 11, dostupno na: <http://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/Comprehensive%20Sexuality%20Education%20Advancing%20Human%20Rights%20Gender%20Equality%20and%20Improved%20SRH-1.pdf>

U kojoj mjeri može mlada žena ostvariti svoja reproduktivna prava ako, na primjer, nema odgovarajuće informacije i mogućnost da nauči o abortusu, kontracepciji i seksualno prenosivim bolestima? U kojoj mjeri mogu mladići i djevojke ostvariti svoje pravo na autonomiju i tjelesni integritet, ako im nije data prilika da razgovaraju o pitanjima vezanim za seksualni pristanak ili nisu mogli da nauče kako prepoznati rane znakove kontrolirajućeg i zlostavljačkog ponašanja drugih? Da li mladi, koji nisu heteroseksualni, mogu spoznati svoja prava na seksualnost, ako nikada nisu imali priliku da nauče i govore o različitostima i seksualnoj orijentaciji?

Samim tim, značajni su razlozi za uvođenje seksualnog obrazovanja u srednje škole u BiH. Program seksualnog obrazovanja, zasnovan na ljudskim pravima, će omogućiti optimalan okvir u kojem se uvodi razgovor o seksualnom nasilju. Najprije, učenicima je neophodno ponuditi kontekst u kojem mogu razmišljati i učiti o ovim zločinima. Seksualno obrazovanje nudi ovaj kontekst obrađujući ključna pitanja, kao što su rodnost, pravo na tjelesni integritet i pristanak. Drugo, bilo bi neprimjereno podučavati mlade o seksualnom nasilju, ili o zlostavljačkim seksualnim odnosima, bez da ih se podučava o zdravlju i ljudskim, seksualnim odnosima punim ljubavi. Uvođenje razgovora o seksualnom nasilju, unutar parametara šireg seksualnog obrazovanja, je važno u za prenošenje ključne poruke da strašni zločini, kao što je silovanje, ne predstavljaju standard i da su izuzetak. Treće, seksualno obrazovanje “čini dio holističke i transformirajuće strategije o rodno-zasnovanom nasilju”.³⁰ Kao dio te strategije, potrebno je obraditi mitove i stigmatu povezane sa seksualnim nasiljem, a seksualno obrazovanje može dati značajan doprinos tome. Ova vrsta obrazovanja se ne tiče samo pružanja prilike mladima da uživaju u svojim pravima, nego i da donose informisane odluke. Ovim se, također, mlade potiče na kritičko mišljenje, razvoj vlastitog mišljenja i suzdržavanje od osuđivanja drugih.

Najpraktičniji i troškovno najučinkovitiji način rada bi bio kroz uvođenje seksualnog obrazovanja u dio programa ČOZ-a (*Čas odeljenske zajednice*).³¹ Projekt je dobio značajnu podršku ključnih zvaničnika u Tuzlanskom kantonu i Brčko Distriktu, te se predlaže da se

³⁰ Meghan Campbell, “The Challenges of Girls’ Right to Education: Let’s Talk About Human Rights-Based Sex Education” (“Izazovi u ostvarivanju prava djevojčica na obrazovanje: razgovarajmo o seksualnom obrazovanju zasnovanom na ljudskim pravima”), *International Journal of Human Rights* 20 (2016): 1219-1243, str. 1230.

³¹ Časovi ČOZ-a se održavaju jednom sedmično u obliku razgovora razrednog starješine sa učenicima, obrađujući spektar različitih tema, od problema u razredu do izostanaka s nastave.

časovi seksualnog obrazovanja pokrenu u obliku pilot programa u ovim područjima tokom perioda od 24 mjeseca. Kako bi se izbjegla potreba za većim promjenama postojećeg nastavnog plana i programa, a da se istovremeno kreira prostor za redovne časove o seksualnom obrazovanju, koji su primjereni starosti i potrebama učenika, preporučuje se da učenici imaju tri časa ČOZ-a o seksualnom obrazovanju tokom svake školske godine, od prve do posljednje godine. Slijedeće teme bi se mogle obuhvatiti:

1. razred	2. razred	3. razred	4. razred
• Kako se nositi sa pubertetom • Ostvarivanje zdravih odnosa • Poštivanje različitosti	• Veze i intimnost • Seks i pristanak • Seks, mitovi i mediji	• Kontracepcija • Seksualno prenosive infekcije • Silovanje i seksualno nasilje	• Silovanje kao oružje u ratu • Podrška preživjelim • Refleksije

Potrebno je da sve teme budu obrađene na način da aktivno uključe učenike, te bi se sam čas trebao organizovati u interaktivnom i kreativnom obliku. Ovo obuhvata korištenje debate, kviza, medija kao što je YouTube i “kutije sa pitanjima”.³² Posljednji čas u 4. razredu bi trebao poslužiti za diskusiju i refleksiju na ono što je naučeno. Učenike treba upitati da daju povratne informacije o časovima seksualnog obrazovanja na kraju svake godine.

Sve ovo nas dovodi do ključnog pitanja, a to je: ko će držati časove seksualnog obrazovanja? Predlaže se odgovarajuća obuka za školske pedagoge, čime bi se kreirale tri moguće opcije u smislu podučavanja. Prva opcija bi bila da sami pedagozi drže časove seksualnog obrazovanja. Druga opcija, zasnovana na prenosu znanja, pretpostavlja da bi pedagozi mogli obučiti razrednike, koji drže ČOZ, da drže časove seksualnog obrazovanja, putem seminara u grupama. Treća opcija bi bila da školski pedagozi rade sa grupama mladih u svakoj školi, u svrhu kreiranja vršnjačkih časova seksualnog obrazovanja. Uz to, a kao dio ovih opcija, treba uključiti relevantne nevladine organizacije i zdravstvene stručnjake u podučavanje određenih tema, kao što su seksualno prenosive infekcije. Sve tri opcije, u svakom slučaju, uslovljavaju

³² Tom Sherrington, “Sex Education: Giving Straight Answers Without Blushes” (“Seksualno obrazovanje: odgovor bez crvenila”) (07.11.2012.), dostupno na: <https://www.theguardian.com/teacher-network/teacher-blog/2012/nov/07/sex-education-teacher-action-questions>

adekvatnu obuku pedagoga, što, s druge strane, dovodi do drugog važnog pitanja, a to je, ko će isporučiti ovu obuku i ko će je finansirati?

Obuku će isporučiti autorica i UG *Snaga Žene* u Tuzli, u formi seminara u grupama (oko 20 pedagoga u svakoj grupi). Svaki seminar obuke će trajati oko tri sata, a školski pedagozi će dobiti i priručnik sa resursima. Ovaj priručnik će dati neophodne informacije o ciljevima projekta. Također, u njemu će se naći upute Svjetske zdravstvene organizacije (WHO – World Health Organisation) i Evropske unije o CSE, kao i objašnjenje na koji način ovaj projekt slijedi te upute. Uz to, priručnik će dati plan lekcija za svaku predloženu temu u okviru seksualnog obrazovanja, kao i dodatne ideje. Važno je naglasiti da će pedagozi zadržati stepen slobode i izbora u vezi sa načinom kako će držati časove seksualnog obrazovanja (ili kako će podučavati druge da ih drže). Većina tema koje su predložene za časove seksualnog obrazovanja su specifično odabrani kako bi se oslonilo što više na vještine i znanja koje oni već imaju, kako se ne bi preopteretili sa velikom količinom novih informacija. U obzir se, u potpunosti, uzima činjenica da pedagozi ne smiju biti preopterećeni dodatnim radom. Obuke će finansirati ESRC iz UK.

Obuke ne smiju biti samo jednokratni događaji. Autorica i osoblje UG *Snaga Žene* će organizovati praćenje nakon obuke, tokom perioda od 24 mjeseca. Na ovim sastancima će se obrađivati napredak, problemi sa kojima se pedagozi susreću u vezi sa održavanjem časova seksualnog obrazovanja, kao i dvojbe koje imaju. Tokom ovih posjeta, održavaće se i sastanci sa manjim grupama učenika, kako bi se utvrdilo da li su zadovoljni sa časovima seksualnog obrazovanja i da li bi željeli da se nešto drugačije radi. Na kraju 24-mjesečnog pilot programa, potrebno je obaviti konsultativni proces, uključujući sve aktere, kako bi se odlučilo da li časovi seksualnog obrazovanja trebaju postati stalnim dijelom programa ČOZ-a u Tuzlanskom kantonu i Brčko Distriktu.

Zaključak

Procesi tranzicije pravde neće doprinijeti kreiranju boljeg društva, ako ne dođe do promjene individualnog društvenog konteksta. Ovaj individualni kontekst obuhvata pogrešne percepcije, predrasude i mitove o seksualnom nasilju. Stigma, koja se prečesto pripisuje ovoj kategoriji zločina, izlaže i muškarce i žene, koji su preživjeli, društvenom izrugivanju, neprijateljstvima, te ih čvrsto pozicionirati na marginu društva. Obrazovanje, kao važna

dimenzija tranzicione pravde, ima ključnu, no često nedovoljno korištenu ulogu u obrađivanju mitova i stigme o seksualnom nasilju, što je ovaj rad i demonstrirao. On predstavlja inovativan projekt koji nastoji kreirati veće razumijevanje i društvenu podršku osobama koje su preživjele seksualno nasilje u kontekstu sukoba u BiH, putem obrazovanja mladih o ovim zločinima i kreiranja diskurzivnog prostora za njegovanje kritičkog i nezavisnog mišljenja. U okviru projekta, interaktivni razgovori o seksualnom nasilju su obavljani u 21 srednjoj školi širom BiH, a više od 800 učenica i učenika su popunili upitnike prije i poslije razgovora. Analiza podataka je dala značajne dokaze o uspješnosti ovakvih razgovora i o izuzetno pozitivnom načinu na koji su učenici na njih reagovali. S ciljem daljnjeg razvoja uspjeha ovih razgovora, ovaj rad predlaže da mladi u BiH trebaju učiti o seksualnom nasilju u okviru šireg programa o seksualnom obrazovanju. Uz tvrdnju da se seksualno obrazovanje može jednostavno i praktično integrisati u program ČOZ-a, ovaj rad je iznio preporuke koje se odnose na mogući sadržaj časova, kako ih izvoditi i ko bi ih držao. Fundamentalno, “Pravo na obrazovanje obuhvata pravo na seksualno obrazovanje, što je i ljudsko pravo, samo po sebi, ali i neophodno sredstvo ostvarivanja drugih ljudskih prava...”³³ Ova ljudska prava obuhvataju ne samo lična prava, nego i ljudska prava drugih, uključujući i žrtve seksualnog nasilja.

³³ UN Economic and Social Council (Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a), *Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (Provedba Međunarodnog ugovora o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima), Opšti komentar br. 13, E/C.12/1999/10 (8 December 1999), §1, dostupan na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G99/462/16/PDF/G9946216.pdf?OpenElement>

Zahvalnost

Autorica se želi zahvaliti ESRC na velikodušnom finansiranju ovog projekta. Također, željela bi se zahvaliti Dr. Branki Antić-Štauber, direktorici UG *Snaga Žene* iz Tuzle, na ključnoj pomoći u ovom projektu, obezbjeđivanju neophodnih odobrenja za posjetu 21 školi i obavljanje mnogih razgovora u školama. Hvala i Saneli Zahirović na ključnoj, logističkoj podršci koju je pružila. Posebna zahvalnost ide Thomasu Stocksu, autoričinom pomoćniku pri istraživanju. Kao doktorant na Univerzitetu u Birminghamu, Thomas je unosio i tabelarno organizovao sve podatke iz upitnika. Naposljetku, autorica se želi zahvaliti Dušici Štilić, koja je uradila prevod ovog rada.

Podaci za kontakt sa autoricom

Dr Janine Natalya Clark
Law Faculty, University of Birmingham,
Edgbaston, Birmingham,
B15 2TT, UK

j.n.clark@bham.ac.uk

UNIVERSITY OF
BIRMINGHAM

Edgbaston, Birmingham,
B15 2TT, United Kingdom
www.birmingham.ac.uk

Designed and printed by

UNIVERSITY OF
BIRMINGHAM

creativemedia